

URMA ZARBLI MUSIQA CHOLG'U ASBOBLARI GURUHI

Tillayev Farrux Shavkatovich

Respublika musiqa va san'at kolleji

—Folklor san'atini kafedrasi katta o'qituvchisi

Annottatsiya: *Musiqa sohasida, O'rta Osiyo va Sharq xalqlari qatori, o'zbek usullari, ya'ni ritmik yo'llari va ularning rivojlanish usullari alohida o'rin egallaydi. Usullar qoida bo'yicha urib chalinadigan musiqa asboblari ijrosida qo'llaniladi. Eng ko'p tarqalgan urma zarbli musiqa asboblaridan, O'zbekistonda, Tojikistonda va Uyg'ur xalqlari, shu bilan bir qatorda, Sharqda o'zining shirali ovozigacha ega bo'lgan, musiqa cholg'u asbobi doyra hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *Musiqa cholg'ulari, doyra, nog'ora, safoyl, qayroq*

Xalq cholg'u asboblarining paydo bo'lish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg'ular paydo bo'lgan. Bular Nog'ora, chindovul, childirma, dovul va doyralardir. Qadim zamonlardan to hozirgi davrimizgacha bizga yetib kelgan doyra cholg'u asbobi o'zgarmagan holda saqlanib kelmoqda.

Doyra

Doyra iborasi ba'zan «Dapp», «Childirma», «Chirmanda» deb yuritiladi. Xorazmda dapp, childirma ijrochini esa —Dappchil-childirmachi deb aytadilar, Buxoroda doyradast, Farg'onada chirmandachi, Samarqanda esa doyrachi deb yuritiladi.

O'zbek xalqi qadimdan doyra asbobini juda ardoqlab kelgan. O'tmishda bu asbob sadolari ostida xalqni maydonlarga, to'y-tomoshalarga, musobaqa kurashlarga va har-xil sayillarga chaqirganlar. Jumladan: "Hosil bayrami", "Uzum sayli", "Qovun sayli" kabi mavsumiy bayramlar keng tarqalgan.

Bayramlarda, madaniy marosimlarda ayniqsa karnay, surnay va nog'ora, doyra kabi urma zarbli musiqa cholg'ulari keng qo'llanilgan.

Buyuk Shark mutafakkirlarining merosi, xalq cholg'ularini o'rganish sohasida ham tarixiy qimmatga ega. Abu Nasr Muhammad Farobiyning mashhur asari "Musiqa haqida katta kitob" ("Kitob al-musiqa, al-kabir") ulkan ahamiyatga ega. O'rta asr olimi bu kitobdan ikki xil musiqa ijrochiligi: ohangni inson ovozi (qo'shiq san'ati) va cholg'ular vositalarida qayta tiklashga ajratadi.

Darvish Ali o'z davri (XVII asr) da mavjud bo'lgan cholg'u ansambllari va ularning ijrochilari haqida ma'lumot bergan. Saroyda 60 cholg'uchidan iborat ansambl bo'lgan.

«Nog'ora xona» deb atalgan 60 kishilik cholg'uchilar ansamblni nog'orachi boshqargan. Darvish Ali misol tariqasida shunday dalilni keltiradi:

«Sulton Husayin saroyida ansamblning rahbar-mehtar vazifasini nog'orachi Sayid Ahmadbin mehtariy Miroqiy bajargan. «Nog'ora xona» nog'ora va damli musiqa cholg'ularida kuy chalayotgan paytda ijrochilar joylashgan xona ko'zda tutiladi.

Yurtimizda doyra ritmik usullarini dunyoga mashhur qilishda o'z hissasini qo'shgan Usta Olim Komilovning boy merosi avlodlar uchun katta maktab vazifasini o'tamoqda.

Mashhur doyrachilar G'ofur Azimov, G'ofur Inog'omov, Rahim Isaxo'jayev, Evner Barayev, Qahramon Dadayev, Ravshan Akbarbekov, Odil Kamolxo'jayev, Dadaxo'ja Sottixo'jayev, To'ychi Inog'omovlar ustaning ananalarini davom ettirdilar.

Shuningdek, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi dosenti A.X.Liviyev ham "Doyra uchun etyudlar" to'plamini yaratgan edi. Sam.DU. musiqa fakulteti dosenti Y.Haqqulov "Doyra uchun pyesalar" to'plami yaratganlar. A.Rasulov nomidagi Sam. DSBYu katta o'qituvchisi Asliddin Sirojev "Doyra uchun pyesalar» yaratdilar, T.Ashrafxo'jayev "Doyra sinfi bo'yicha xrestomatiya yozganlar".

Doyraning tuzilishi

Doyra ko'rinishidan oddiy aylanma shaklida bo'lib, diametri taxminan 400 mm bo'lgan, gardishi ilgari uzum zangidan qilingan, so'ngi vaqtlarda yog'ochni egib yoki kichik bo'laklarga bo'lib, ularni bir-biriga ulab yasaladi. Doyraning gardishiga buzoq yoki baliq, ba'zan toyning terisidan qoplangan. Gardish o'rtasiga qirqdan ortiq halqachalar taqiladi. Bu halqachalar doyrani chalganda ijroga qo'shimcha sado beradi. Bu halqachalarning nomi shing'iroq, shilshila deyiladi, shing'iroqlar mayda doiracha shaklida bo'lib, misdan va temir metallardan ishlab yasaladi. Doyrada 2 ta asosiy tovush bor. Biri past "bum" (Xorazmda "gup") ikkinchisi baland "bak" (xorazmda "toq") deb yuritiladi. Ketma-ket kelgan ikkita qisqa tovush "bakko" yoki «bakka» (tak-tak) yoki (bak-bak) "taka" deb yuritiladi. Ilgarilari Bum (gup) 1ta chorak notaga teng bo'lgan. Bak (tak) ham 1ta chorak nota hisoblangan. Bak-bak (tak-tak) 2 ta-chorakalik notaga teng. Bakka (taka) esa 2 ta 8 talik notaga teng. Agar taktlar o'rtasida pauza kelsa "Ist" so'zi qo'llanilgan. Masalan: bakka bum bak ist baka bak.

30 yillardan so'ng doyra usullari, ya'ni "Bum" chiziq ostiga "Bak" esa chiziq ustiga yozilib, ijro etiladigan bo'ldi. Bu doyra usullarini A.Eyxgorn, V.Leysok, N.Mironov, V.Uspenskiylar bir nota chiziq oralig'ida nota yo'lida yozganlar.

Doyrani tovush balandligi noaniq, ya'ni uning terisi qanday tortilganiga qarab sado beradi, aniq bir nota, ya'ni tovush, ovoz bir xil chiqmaydi. Bum bilan bak oralig'i kvarta intervaliga yaqinroq. Ijro har xil usul bilan kelishi, barmoqlar harakatida tovushlar o'zgarishiga olib keladi.

Doyra ijrosi, o'ng qo'l bilan chap qo'l harakatiga bog'liq, doyrani qaysi yeriga, gardish o'rtasiga yo chetiga yoki bo'lmasa gardishdan ozgina o'rtasiga yaqinroq urib cholish, o'ziga xos tovush chiqaradi. Ba'zan barmoqlarga metaldan yasalgan noxun taqilib chalinadi. Mana shunaqa ijro etilgan bum bilan bumni, bak bilan bakni farqi juda katta bo'ladi.

XX asrning 50-60-yillariga kelib, doyra usullari A.I.Petrosyans tomonidan o'zgartirildi, Toshkent eksperimental laboratoriyasida tasdiqlanib, ko'pchilik musiqashunos olimlar tomonidan 4 qatorlik doyra usul yuli joriy etildi va hozirgacha qo'llanilib kelinmokda. Har bir qo'lning, ya'ni o'ng va chap qo'llarning ovozlari tovushlari alohida yoziladi.

Quyida doyrachilikda don taratgan mashhur va mohir doyrachilar xotirasini yodga olamiz.

Usta Olim Komilov, To'ychi Inog'omov, G'ofur Azimov, Bolta Sharipov, Dadaxo'ja Sottixo'jayev, Rashid Nurmehammedov, Rahmon Otaboyev, Samarqandlik Baxtiyor Jobirov va boshqalar.

Endilikda sitqi dildan xizmat qilib kelayotgan doyrachilar: Rahim Isaxo'jayev, Qahramon Dadayev, Tal'at Sayfiddinov, Dilmurod, Elmurod, Xolmurod Islomovlar, Rahmatullo Samadov, Abbos Qosimov va boshqalar.

Nog'ora

Nog'ora-urib chalinadigan o'zbek xalq musiqa asbobi hisoblanadi. Xalq cholg'ularining paydo bo'lish tarixi esa eramizdan avvalgi II ming yillikda dunyoga kelgan, deb taxmin qilinadi. Musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg'u asboblarni paydo bo'lgan. Chunki eng qadimgi mehnat qo'shiqlari, shuningdek, ovga chiqishlar ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Nog'oraga o'xshash cholg'ular bilan shovqinli cholg'ular ham o'sha paytda paydo bo'lgan.

XV-XVII asr yozma yodgorliklari, tasvrfiy san'atda va adabiy merosimizda ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaluvchi musiqa cholg'ularining asosiy tiplarini barqarorligini tasdiqlovchi boy manba berilgan. Ikki guruhga bo'lingan cholg'u ansambli mavjudligi ko'rsatilgan. Birinchi doyra va nay jo'rligida, ansambl (xonaki tipdan) ikkinchi damli va urma zarbli cholg'ular (karnay, surnay, bo'laman, doyra, nog'ora) ansambli.

Ansablning ikkinchi tipi ko'proq harbiy orkestr sifatida foydalanilgan. Buni quyidagi satrlar tasvirlaydi: "Karnay va nog'oralar chalindi, saf tortgan sipohlar bir ovozda uch karra harbiy xitobni takrorlaydilar". (Boburnoma Toshkent., 1948 yil 100 bet)

O'zbekiston Davlat konservatoriyasida ta'sil olgan talabalar, urma zarbli cholg'ulardan hammasini mukammal o'rganadilar. Bularga doyra, ksilafon, litavra katta nog'ora va hokazolar kiradi.

Nog'oraning tuzilishi

O'zbekistonda ijro etiladigan nog'ora asosan sapoldan yasalgan bo'lib, ustiga echki yoki kiyik terisi qoplanadi. Nog'orani ko'pincha ikkitasi chalinadi, bayramlarda, sayillarda, to'y-hashamlarda chalinadigan nog'oralar bir oz kichikroq bo'ladi. Ikkalasi bir-biridan kvarta soziga farq qilishi kerak. Nog'ora o'zi aniq ma'lum bir sozga ega emas. Shunga ko'ra, tovushi ham aniq bir balandlikka ega emas. Nog'oralardan birini (kichigi) bak, ya'ni baland tovush, ikkinchisi bum, ya'ni past tovush beradi.

Nog'ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi balandlashtiriladi. Turli bayram, halq sayillarida katta nog'ora ishlatiladi. Buni qo'sh nog'ora deb ham yuritiladi. Nog'orani asosan ikkita ingichka uzun kaltakcha (cho'p) bilan urib chalinadi. Nog'orada asosan ikkita tovush (bak va bum) bulganligi uchun, buning notalari bir chiziqda quyidagiga yoziladi.

Chiziq tagidagi notalar bum, ustidagi notalar esa bak tovushini bildiradi. Nog'ora O'zbekistondan tashqari Tojikiston, Qirg'iziston va boshqa xalqlarda ham qo'llaniladi.

Surnay chalganda usulni nog'ora bilan saqlaydilar. Nog'ora usullaridan biri "Shodiyona" usulidir.

Ikkinchi usuli "Bululcha" yoki "Bulujiy" usulidir. Uchinchi usuli-ufor usulidir.

To'rtinchisi "Duchoba" deb ataladiki, ufor usulining tez juda chalinishidan iborat.

Safoyil.

Safoyil - musiqa asbobi Xitoy, Uyg'ur xalq cholg'u asbob sifatida keng tarqalgan musiqa cholg'usidir. Safoyil cholg'usining ko'pincha raqsona, marshona kuylarda uchratish mumkin. Uyg'ur xalq raqslarida ham keng qo'llaniladigan musiqa cholg'usi hisoblanadi.

O'zbekiston va Tojikistonda bu cholg'u asbobi keng qo'llanilib kelmoqda. Safoyil musiqa asbobi, tuzilishidan shiqildoqli urma zarbli cholg'u asbobi guruhiga kiradi. Safoyil ikki bo'lak kattiq yog'och kaltakchasidan iborat bo'lib, bu kaltakcha mayda temir halqachalar taqilgan katta temir xalqachaga o'rnashtiriladi.

Safoyilni silkitib yelkaga urib shovqinli, turli xil murakkab tovush chiqarishadi. Ikkita kaltakchasini uzunligi 400 mm ni tashkil etadi. Safoyil cholg'uchisi yelkaga urib va havoda tebratib har xil kerakli usullarni chiqaradi.

"Soqiynoma" va "Qashqarcha" kuylarida ham safoyil cholg'usi ishlatilib, ritm berib, kuchli hissani tovush bilan yetkazib beradi.

Qayroq

Qayroq-O'rta Osiyo xalqlarining o'rtasida keng tarqalgan urma zarbli musiqa asbobi hisoblanadi. Ma'lumotlarga qaraganda qadimda saroy marosimlarida bo'ladigan bazmlarda qayroq ijrosi ko'p ishlatilgan. Asosan bu cholg'uni ayollar ijro etishgan.

O'zbekistonda jumladan Xorazm va Buxoroda qayroq cholg'usini ko'p ishlatadilar. Raqslarda ijro etiladigan qayroq cholg'usi, yapaloq, tekis qilib silliqlangan to'rtta toshdan iborat bo'ladi. Ijrochi har bir qo'lga bir juftan ushlab, qayroqlarni silkitib yoki titratib har xil kerakli usullarni beradi. Qayroqda biror kuy, raqs yoki ashula usulini (ritmini) ijro etish paytida, ijrochi har xil milizm ya'ni milliy bezaklardan foydalanadi.

Odatda qayroqni raqs tushuvchi o'zi chaladi. Raqqos yoki raqqosa qayroqni bir-biriga urilishidan chiqqan ritmik tovushni o'z raqsiga jo'r qiladi. Qayroq cholg'usida ijro etiladigan kuylardan: «Qayroq o'yini», «Norin-norin», «Xorazm lazgisi» va shunga o'xshash raqsona kuy qo'shiqlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akbarov I. Musiqa lug'ati T., San'at 1990 yil.
2. Vizgo T. O'rta Osiyo musiqa asboblari. Moskva., 1980 yil.
3. Karomatov F. O'zbek chlg'uchilik musiqasi. Moskva., Muzika 1980yil.
4. Odilov A. O'zbek xalq cholg'u asboblarida ijrochilik tarixi. Toshkent., O'qituvchi 1995 yil.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent., Fan., 1993 yil.
6. Petrosyants A.I. Cholg'ushunoslik T., San'at 1990 yil.